

Соціально-психологічний портрет співробітника радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.)

Мета дослідження. На підставі документів особових справ співробітників державної безпеки, опублікованих біографічних відомостей представити узагальнений образ співробітника держбезпеки, який працював на Поділлі у 1928 – наприкінці 1930-х рр.

Методологія та методи. Застосування статистичних методів дозволило дослідити кількісні зміни кадрового складу чекістів на регіональному рівні у 1920–1930-х рр. Біобібліографічний, компаративістичний, культурно-історичний та психологічний методи дозволили реконструювати образ співробітника НКВС, який працював у провінції.

Висновки. Для дослідження було обрано 44 особи, які упродовж 1928–1938 рр. працювали на керівних посадах в органах ДПУ–НКВС Поділля. Чимало з них брали участь у громадянській війні у Росії, війнах радянської Росії проти України та Польщі, придушені антирадянських повстань. На керівні посади у територіальні органи держбезпеки Поділля їх призначали у віці 32–36 років, з чекістським стажем понад 10 років. Проаналізувавши біографічні дані, автор дійшов висновку, що більшість з чекістських керівників були малоосвіченими, мали непролетарське походження і були членами Комуністичної партії. За національною ознакою – понад половину з них були євреями.

Відтворюючи психологічний портрет співробітника органів держбезпеки, автор акцентував увагу на схильності до жорстокої, іноді садистської поведінки, грубості у спілкуванні з оточуючими. Практично всі страждали нервовими захворюваннями. Формування психотипу чекістів відбувалося під впливом військових і революційних подій, кризи усталених порядків, знецінення людського життя. Кар'єрні амбіції поєднувалися із маніпуляціями, до яких вдавалося керівництво і партійні очільників з метою «посилити» боротьбу з «ворогами народу» й «антирадянськими елементами». У свою чергу, це спричиняло застосування різних видів насилля стосовно підслідних.

Ключові слова: соціально-психологічний портрет, співробітник, чекіст, органи ДПУ–НКВС, Поділля.

---

* Гула Сергій Анатолійович – аспірант Інституту історії України НАН України [ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6934-2680>; 08sergoula@ukr.net].

Дослідження функціонування радянських органів державної безпеки спонукає істориків застосовувати різноманітні дослідницькі підходи. Зокрема, вивчення діяльності репресивних органів здійснюються через аналіз постаті співробітника держбезпеки. Утім, пропонований підхід, на нашу думку, не повинен обмежуватися рамками сухої біографічної статистики співробітників апарату ДПУ–НКВС. Для глибшого осмислення досліджуваних процесів необхідно з'ясувати, чим керувався співробітник карального органу, якою була його мотивація, коли, наприклад, він складав «альбомні» списки майбутніх репресованих, через насилля отримував фальшиві зізнання чи безпосередньо тиснув на гачок, виконуючи смертний вирок поза судового органу.

Актуалізує дослідження в цьому напрямку й те, що в українському суспільстві продовжують поширюватися радянські міфи про «відважних і справедливих чекістів». Свого часу комуністична пропаганда доклала максимум зусиль для відбілювання та глорифікації постаті співробітника радянських органів держбезпеки, формуючи антагоністичні образи «зрадників», «шкідників», «ворогів народу» тощо¹. Ідеалізація доходила до такого рівня, що чекістам «приписували» неіснуючі освіти, творчі здібності, ідеальні манери поведінки тощо².

Можна стверджувати, що у сучасному історіографічному дискурсі вже сформувався окремий напрямок історичних досліджень – вивчення постатей співробітників радянських орга-

---

¹ Подкур Р. Деякі стереотипи світогляду чекістів під час «великого терору» (1937–1938 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / голов. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIII: Тематична еліта в історії України. – С. 255–263; Його ж. «Великий терор» на Вінниччині (1937–1938 рр.): діяльність територіального апарату органів державної безпеки, стереотипи світогляду чекістів // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: мат. міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р.) / відп. ред. М. Тяглий. – К.: НІОД, 2012. – С. 54–76.

² Тумшис М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. – С. 45–46.

нів державної безпеки. Учені використовують антропологічний підхід до вивчення проблеми діяльності спецслужб, що, безумовно, важливо для розуміння особливостей функціонування усього репресивного апарату. Чекісти отримували необмежену владу над людьми – де-факто санкціоноване право на їхнє вбивство. За таких умов саме від цього співробітника залежала подальша доля підозрюваного чи арештанта.

В Україні біографічні відомості про співробітників радянських органів держбезпеки були представлені у колективній праці «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи»³. У подальшому автори цієї книги, зокрема Ю. Шаповал та В. Золотарьов, поглибили вивчення постатей співробітників держбезпеки, досліджуючи біографії та кар'єрний шлях чекістів⁴. Значний вклад у розвиток цього напрямку досліджень здійснили також О. Бажан та В. Золотарьов, які проаналізували кар'єру та долі окремих керівних співробітників НКВС УСРР–УРСР⁵. Поряд із цим, історики акцентували свою увагу на безпосередніх виконавцях смертельних вироків – комендантах НКВС

³ Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

⁴ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.; Шаповал Ю. Всеволод Балицький: доля спецслужби крізь долю її керівника // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ. [упоряд. О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 378–422; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; Його ж. Заручник системи: Я. Камінський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 286–304; Його ж. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мацо // Там само. – 2000. – № 2/4. – С. 374–389.

⁵ Бажан О., Золотарьов В. Висуванець Миколи Єжова або Траєкторія злету та падіння капітана державної безпеки Олексія Долгушева // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 233–245; Їх же. «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС...», або Історія покарання ексекютора «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги» // Там само. – № 3. – С. 172–173; Їх же. Луганський прокуратор (штрихи біографії капітана державної безпеки НКВС Григорія Коркунова) // Там само. – 2015. – № 3–4. – С. 251–284.

УРСР та обласних управлінь НКВС⁶. У свою чергу, В. Золотарьов провів узагальнююче дослідження, здійснивши біографічно-статистичний аналіз начальницького складу НКВС середини 1930-х рр. та доби Великого терору⁷. Дослідник зазначив, що республіканський чекістський апарат відображав загальну картину всієї державно-бюрократичної системи, для апаратників якої були притаманні «розмитий соціальний склад, низький освітній рівень, неукраїнське походження, різноманітні партійні «гріхи»»⁸. Ю. Шаповал та В. Золотарьов окремо проаналізували національний аспект кадрового складу радянських спецслужб і дослідили популярну як в наукових колах, так і суспільстві проблему ролі й місця євреїв у органах НКВС⁹. Вчені підсумували, що причиною значного відсотку євреїв в органах ДПУ–НКВС насамперед було значне матеріальне забезпечення і зауважили, що наявні матеріали не дозволяють стверджувати про існування якоїсь єврейської «змови»¹⁰.

Російські учені М. Петров, О. Кокурін, К. Скоркін опублікували за останнє десятиліття вартісні праці¹¹. Вже класичною ста-

⁶ *Бажан О., Золотарьов В.* «Ті, хто натискали на гачок»: коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. – 2016. – № 3–4. – С. 257–268.

⁷ *Золотарьов В.А.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 326–342; *Його ж.* Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // Там само. – 2009. – № 2. – С. 86–115; *Його ж.* Начальницький склад НКВС УСРР напередодні «єжовщини»: соціально-статистичний аналіз // Україна в добу «великого терору». 1936–1938. – К.: Либідь, 2009. – С. 60–83.

⁸ *Золотарьов В.А.* Начальницький склад НКВС УСРР... – С. 337.

⁹ *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР / УРСР у 1920–1930-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1. – С. 53–93; *Тумшиц М.А., Золотарьов В.А.* Евреи в НКВД СССР. 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря... – 848 с.

¹⁰ *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР/УРСР у 1920–1930-х рр. – С. 70.

¹¹ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / О-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; под. ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – 503 с.; *Петров Н.В.* Кто руководил органами

ла праця «Кто руководил НКВД», в якій вміщено біографічну інформацію про 525 керівників радянських спецслужб. Чимало співробітників НКВС, портрети яких представлені у книзі, значною мірою пов'язані з Україною та Поділлям зокрема. Не менш цікавим є дослідження О. Теплякова¹², що стосується особистісного портрету співробітників радянських спецслужб та характерних особливостей їхнього повсякдення. У праці акцентується увага на низькому моральному та освітньому рівні чекістів, їхньому систематичному пияцтві і порушенні «соціалістичної законності» та методах боротьби керівництва із морально-побутовою деградацією співробітників ОДПУ СРСР.

Важливим у історіографічному контексті стало дослідження у рамках наукового проекту «Чекисты на скамье подсудимых»¹³, який реалізовано спільними зусиллями західних, українських та російських істориків. Дослідники проаналізували судові процеси над колишніми співробітниками НКВС, які вчинили масові вбивства невинних громадян у роки Великого терору. Зазначена публікація є надзвичайно цінною для дослідників, оскільки у ній висвітлено процес вишукування винних у злочинах кремлівської верхівки, описано типові форми поведінки виконавців терору, їхні способи уникнення та перекладення відповідальності за свої вчинки. Поряд із означеним, це формує додаткове уявлення про особливості взаємодії співробітників усередині чекістського колективу, їхній світогляд, цінності тощо.

Варто відзначити тенденцію вивчення регіональних особливостей функціонування місцевих апаратів держбезпеки та

госбезопасности, 1941–1954. Справочник / Междунар. о-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. – М.: О-во «Мемориал»; «Звенья», 2010. – 1008 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / авт. сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.

¹² Тепляков А. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936–1946 гг. // Минувшее. Исторический альманах. Вып. 21. Atheneum Феникс. – М.–СПб, 1997. – С. 240–293.

¹³ Чекисты на скамье подсудимых. Сб. ст. / Сост.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. – М.: Пробел-2000, 2017. – 680 с.

діяльності керівників спецслужб обласного та районного рівня, зокрема у Харківщині, Чернігівщині Житомирщині, Донбасі тощо¹⁴. Керівники і співробітники держбезпеки Поділля не стали винятком. Зважаючи на те, що цей регіон упродовж ХХ ст. зазнав значних людських втрат від масових каральних акцій комуністичного режиму, подільські чекісти як реалізатори політичного курсу Кремля також стали об'єктом досліджень функціонування місцевих управлінських апаратів ДПУ–НКВС. У цьому фокусі варто відзначити працю В. Васильєва та Р. Подкура, які ґрунтовно дослідили функціонування органів НКВС на Поділлі у добу Великого терору крізь призму радянських карателів – виконавців кривавих злочинів комуністичного режиму¹⁵. Автори зосередили увагу на моделях поведінки керівників Вінницького та Кам'янець-Подільського УНКВС, що були причетними до масових арештів, застосування тортур до підслідних, ухвалювали та виконували смертельні вироки. Одне з досліджень Р. Подкура присвячене полковнику держбезпеки В. Майструку, який обіймав посаду начальника 2 відділу УДБ Вінницького обласного УНКВС¹⁶. Поряд з цим, узагальнений об-

¹⁴ *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Золотарёв В.А., Стёпкин В.П.* ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – Донецк, Алекс, 2010. – 512 с.; *Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряев Є.Р.* ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 рр: структура та керівний склад // Реабілітовані історією. Книга третя. – Житомир: «Полісся», 2010. – С. 9–23; *Бажан О., Золотарьов В.* Керівний склад ЧК–ГПУ–НКВД Чернігівщини у 1918–1941 рр. // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна. – Чернігів, РВК «Деснянська правда», 2008. – Кн. 1. – С. 722–731; *Їх же.* «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 85–101.

¹⁵ *Васильев В., Подкур Р.* Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с.

¹⁶ *Подкур Р.* «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...»: виконавець рішення Компартії полковник держбезпеки В. Майструк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2018. – № 1(49). – С. 5–71.

раз співробітника радянських органів держбезпеки на Поділлі досі не досліджено. Тому автор актуалізує цю наукову проблему.

На динаміку досліджень репресивних органів позитивно вплинуло надання вільного доступу до відомчого архіву спецслужб. Чимало інформації, що формує уявлення про образ чекіста, можна почерпнути з особових справ співробітників органів держбезпеки, доступ до яких раніше був обмеженим. Однак ця категорія джерел вимагає критичного підходу. Попри те, що відкриття таких справ, їх наповнення і подальший супровід жорстко регламентувалися відомчою нормативною базою, вони містили ряд неточностей. Зокрема, самі співробітники карального відомства часто подавали некоректні відомості про місце і рік народження, походження, національність. Одні вчиняли це з певним умислом, приховуючи компрометуючі факти або ж дописуючи собі додаткові заслуги, інші – через звичайне незнання чи нерозуміння суті анкетного запитання. Усе ж згодом достовірність поданої інформації з'ясовувалася за зверненням зацікавленої особи чи кадрового органу держбезпеки (міліції) про наявність відповідного компромату або коли чекіст фігурував у кримінальних провадженнях в якості звинуваченого чи свідка. Додатковим фактором, що забезпечував об'єктивність матеріалів особових справ, була система внутрішніх спеціальних перевірок чекістів. Зокрема, наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР від 29 січня 1935 р. № 0036 заборонялося повторно приймати на роботу в органи чекістів без проведення їх попередньої спецперевірки. Окрім того, в наказі вимагалось переглядати особові справи усіх співробітників системи Управління державної безпеки (далі – УДБ). У разі виявлення відсутності окремих відомостей (автобіографії, анкет спецперевірок) чи розбіжностей між відомостями спецанкет і матеріалами спецперевірок, передбачалося негайно забезпечити наявність відсутніх документів або уточнити невідповідності¹⁷. Тому особові справи співробітників держбезпеки стали одним із джерел зазначеного дослідження.

---

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 2, спр. 3, арк. 2–2 зв.

Для об'єктивності дослідження підбір постатей співробітників органів держбезпеки здійснювався за кількома критеріями. *Перший* – наявність репрезентативних особових даних про чекіста. Зокрема, було використано вже опубліковану інформацію про співробітників спецслужб в окремих наукових працях та довідниках¹⁸, а також архівні документи, зокрема й ті, що досі були невідомі широкому загалу¹⁹. *Другий* – робота чекіста на керівних посадах або таких, що вимагали організаторських здібностей для її виконання. З урахуванням змін структури органів держбезпеки, до керівних ми віднесли наступні посади: начальник окружного/обласного відділу ДПУ, начальник відділу/відділення окружного/обласного відділу ДПУ, начальник відділу/начальник оперативного сектору, начальник обласного УНКВС, заступник/помічник начальника обласного УНКВС, начальник

¹⁸ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939: Справочник. URL: <https://nkvd.memo.ru/index.php> (дата звернення: 20.05.2018); *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954. Справочник...; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник...; *Шапвал Ю, Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи...; *Тумишч М.А., Золотарёв В.А.* Евреи в НКВД СССР. 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря...

¹⁹ ГДА СБ України. ф. 12, спр. 1230 (Особова справа Балябіна Михайла Дмитровича), 15 арк.; спр. 2726 (Особова справа Рубінштейна Наума Львовича), ч. 1, 36 арк.; ч. 2, 22 арк.; ч. 3, 21 арк.; спр. 3316 (Особова справа Петерса-Здебського Андріана Олександровича), ч. 1, 97 арк.; ч. 2, 67 арк.; спр. 31022 (Особова справа Данилейка Георгія Петровича), 123 арк.; спр. 31025 (Особова справа Пришивцина Антона Яковича), 99 арк.; спр. 31029 (Особова справа Жабрева Івана Андрійовича), ч. 1, 50 арк., ч. 2, 62 арк.; ч. 3, 24 арк.; спр. 31030 (Особова справа Северина Сергія Миколайовича), 112 арк.; спр. 31034 (Особова справа Лелонга Володимира Євгенійовича), 84 арк.; спр. 31320 (Особова справа Окруя Володимира Івановича), ч. 1, 102 арк.; ч. 2, 42 арк.; ч. 3, 57 арк.; ч. 4, 9 арк.; спр. 9179 (Особова справа Майструка Володимира Федоровича), ч. 1, 72 арк.; ч. 2, 180 арк.; ч. 3, 82 арк.; ч. 4, 133 арк. ГДА СБ України. м. Вінниця, ф. 3, спр. 6678 (Личное дело Писаревки Максима Яковлевича), 133 арк.; спр. 6720 (Личное дело Фридмана Самуила Исааковича), ч. 1, 95 арк.; ч. 2, 84 арк.; спр. 7830 (Личное дело Беренса Эдуарда Генриховича), 75 арк.; спр. 7542 (Личное дело Гришина [Клюванта] Григория Аркадьевича), ч. 1, 20 арк.; ч. 2, 55 арк.; ч. 3, 38 арк.

відділу обласного УНКВС, начальник районного/міського відділу НКВС. *Третій* – перебування конкретного чекіста певний час на керівній посаді в органах ДПУ–НКВС Поділля у період упродовж 1928–1938 рр. Загалом об'єктом дослідницької уваги стали постаті 44 співробітників територіальних органів ДПУ–НКВС на Поділлі²⁰.

²⁰ Начальник (далі – нач.) Вінницького окружного відділу (далі – окрвідділу) ДПУ УСРР (05.1927–30.01.1930) *М. Б. Корнеев*; нач. Вінницького окрвідділу ДПУ УСРР (30.01.1930–01.07.1930) *М. Д. Балябін*; нач. ЕКВ Вінницького окрвідділу ДПУ УСРР (15.11.1928–01.03.1929) *Е. Г. Беренс (Мінке)*; нач. Тульчинського окрвідділу ДПУ УСРР (22.11.1927–16.03.1929) *Н. Л. Рубінштейн*; нач. 24 Могилів-Подільського прикордонного загону ОДПУ та Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ УСРР (03.11.1927–05.11.1929) *М. С. Ямницький*; нач. 24 Могилів-Подільського прикордонного загону ОДПУ та Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ УСРР (11.1929–05.09.1930) *Р. А. Чирський*; нач. Проскурівського окрвідділу ДПУ УСРР (07.9.1926–22.1.1930) *Я. З. Камінський*; нач. Вінницького оперативного сектору ДПУ УСРР (05.09.1930–01.1932) *О. Г. Грозний (Сафес)*; нач. Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (14.02.1932–21.09.1932) *В. Я. Левоцький*; нач. ОВ Вінницького облвідділу ДПУ (1932) *А. О. Петерс-Здебський*; нач. ОВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (10.1932–23.03.1934) *Д. С. Леопольд-Ройтман*; нач. Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (21.12.1932–10.07.1934) і нач. Вінницького обласного Управління (далі – ВОУ) НКВС (15.07.1934–16.12.1936) *Д. М. Соколинський*; комендант Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (1932–1934) і комендант ВОУ НКВС (1934–05.07.1938) *Л. Н. Бельський*; заст. нач. Вінницького облвідділу ДПУ (20.02.1932–21.11.1932) *П. М. Рахліс*; заст. нач. Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (1932–1933) *О. М. Ізвеков*; нач. ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (02.1932–12.1932) *Д. В. Орлов (Подольський)*; нач. ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (02.1932–09.1932) *Л. Й. Рейхман*; нач. СПВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР (02.1932–1933) *Г. М. Осинін-Вінницький*; нач. СПВ Вінницького облвідділу ДПУ (1933–10.07.1934) і нач. СПВ УДБ ВОУ НКВС (15.07.1934–27.08.1934) *І. Я. Бабич*; нач. Крижопільського районного відділу НКВС (08.1933–01.04.1934) *М. Я. Писарівка*; нач. ЕКВ УДБ ВОУ НКВС (07.1934–11.1934) *Н. Б. Єдвабнік*; нач. ВОУ НКВС (16.12.1936–28.08.1937) *М. М. Тимофеев*; нач. ВОУ НКВС (20.07.1937–20.08.1937) *Г. А. Грішин (Клюгвант)*; т. в. о. нач. ВОУ НКВС (16.08.1937–03.03.1938) *Г. Д. Морозов*; нач. ВОУ НКВС (03.03.1938–14.01.1939) *І. М. Кораблюв*; заст. нач. ВОУ НКВС (07.1934–05.1935) *А. Я. Пан*; заст. нач. ВОУ НКВС (03.01.1937–21.07.1937) *В. І. Окруй*; нач. 4 відділу УДБ ВОУ НКВС (08.1934–08.1937) *А. М. Сімхович*; нач. 4 відділу УДБ ВОУ НКВС (08.1937–

Варто також окреслити територіальні межі історичного регіону Поділля – це територія сучасних Вінницької та Хмельницької, а також окремі райони Київської, Житомирської, Черкаської та Одеської областей. Ці терени входили до складу колишньої Подільської губернії, з якої у 1925 р. утворили п'ять округів: Вінницький, Кам'янецький, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський. У 1932 р. вони увійшли до складу Вінницької області. У 1937 р. її розділили на Вінницьку та Кам'янець-Подільську області, а окремі райони увійшли до складу Київської і Житомирської областей.

Вік чекістів. Серед аналізованих постатей 3 (6,82%) співробітники спецслужб народилися у 1891 р., 1 (2,27%) – у 1892 р., 4 (9,09%) – у 1894 р., 2 (4,55%) – у 1895, 3 (6,82%) – у 1896, 3 (6,82%) – у 1897 р., 2 (4,55%) – у 1898 р., 7 (15,91%) – у 1899 р., 2 (4,55%) – у 1900 р., 5 (11,36%) – у 1901, 6 (13,64%) – у 1902 р., 4 (9,09%) – у 1903 р., 1 (2,27%) – у 1905 р., 1 (2,27%) – у 1908 р.

Місце народження. 30 осіб (або 68,18%) народилися на території сучасної України: 9 – у Херсонській губернії, 6 – у Катеринославській, 4 – у Подільській, 3 – у Київській, по 2 – у Чернігівській, Полтавській, Таврійській і Волинській. Географія походження решти чекістів було таким: 8 (18,18%) народжені

05.1938) *О. М. Надеждін (Хайма)*; заст. нач. 4 відділу УДБ ВОУНКВС (05.1938–08.1938) *Л. Н. Ширін*; нач. 6 відділу УДБ ВОУНКВС (01.1937–07.1937) *Г. М. Нікельберг*; заст. нач. ВОУНКВС (01.09.1938–07.1939) *А. Я. Пришивцин*; нач. 2 відділу УДБ ВОУНКВС (01.09.1938–05.1939) *В. Ф. Майструк*; нач. 5 відділу УДБ ВОУНКВС (26.07.1937–14.02.1938) *О. І. Міцул*; помічник нач. ВОУНКВС (07.04.1938–05.10.1939) *М. С. Бутенко*; нач. 3 відділу УДБ ВОУНКВС (03.01.1937–04.08.1937) *Й. Б. Фішер*; нач. 3 відділу УДБ ВОУНКВС (1937 20.05.1938) *Г. Б. Толчинський*; нач. 3 відділу УДБ ВОУНКВС (08.1938 20.10.1938) *О. М. Запутряев*; нач. 9 відділу УДБ ВОУНКВС (06.1938–10.1938) *Г. П. Данилейко*; нач. відділу кадрів ВОУНКВС (01.07.1935–01.07.1937) *С. І. Фрідман*; нач. УНКВС Кам'янець-Подільської обл. (01.10.1937–26.02.1938) *М. Т. Приходько*; нач. УНКВС Кам'янець-Подільської обл. (26.02.1938–17.11.1938) *І. А. Жабрев*; нач. відділу кадрів УНКВС Кам'янець-Подільської обл. (09.1938–25.03.1939) *В. Є. Лелонг*; нач. 6 відділення УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської обл. (07.1938–1939) *С. М. Северин*.

на території сучасної Російської Федерації. Зокрема, по 1 із Тверської, Вологодської, Псковської, Тульської, Санкт-Петербурзької, Калузької, Курської та Ярославської губерній, а також по 1 (2,27%) із сучасних Азербайджану (м. Баку), Латвії (м. Рига), Польщі (м. Радомль), Білорусі (м. Гомель), Молдови.

Із губернських центрів походило 9 (20,45%) осіб, з повітових – 17 (38,64%), з міст та містечок – 6 (13,64%), із сільської місцевості – 11 (25%). Місце народження одного чекіста – Г. М. Нікельберга – не вдалося встановити. Таким чином, пропорція за соціальним походженням з сільського/міського середовища становила 25 /72,73% на користь міського.

Для порівняння наведемо співвідношення сільського і міського населення станом на 1926 р., яке по УСРР виглядало наступним чином: сільське населення – 89,22%, міське – 10,78 %, по Поділлю – сільське населення – 94,66%, міське – 5,34%²¹.

За національним складом понад половину досліджуваних постатей були євреями – 23 особи (52,27%), майже чверть росіянами – 10 (22,72%), українців було 7 (15,91%), а також 1 (2,27%) поляк, 1 (2,27%) латиш, 1 (2,27%) молдованин і 1 (2,27%) француз.

Принагідно зауважу, що станом на 1926 р. національний склад підрадянської України складався: українці – 80,01%, росіяни – 9,23%, євреї – 5,43%, поляки – 1,64%, німці – 1,36%, молдовани – 0,89%, греки – 0,36%, болгари – 0,32%, білоруси – 0,26%, чехи – 0,06%, інші національності – 1,12%.

Національний склад населення Поділля був наступним: українці – 85,29%, євреї – 8,2%, поляки – 4,67%, росіяни – 1,62%, білоруси – 0,06%, німці – 0,06 %, молдовани – 0,05%, чехи – 0,02%, інші національності – 0,03%²².

Оскільки більшість чекістів були вихідцями з міського середовища, тому варто проаналізувати його національний склад,

²¹ Территориальное и административное деление Союза ССР на 1-е января 1926 г. / Народный комиссариат внутренних дел, Статистический отдел. – М.: Изд-во Главного Управления Коммунального Хозяйства НКВД, 1926. – С. 178–180, 183, 185–187.

²² Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник. – К.: ДНВП «Картографія». 2001. – С. 50–53.

який на Поділлі він був таким: євреї – 43,53%, українці – 34,37%, росіяни – 15,11%, поляки – 5,14, інші – 1,85%²³.

Диспропорції національного складу в органах держбезпеки і, зокрема, малу репрезентативність у них українців можна пояснити прихованою антиукраїнською політикою радянського керівництва. Окрім того, В. Золотарьов припускає, що чимало українських чекістів записувалися росіянами, аби уникнути звинувачень в буржуазному націоналізмі²⁴.

Соціальне походження. Представниками робітничого класу були 11 (25%) чекістів, селянське походження мали 6 (13,64%), вихідцями із родин ремісників були 9 (20,45%), із службовців – 7 (15,91%), із торговців – 6 (13,64%), із міщан – 4 (9,09%), невідоме походження – 1 (2,27%) особа.

Спеціальність або фах співробітників органів держбезпеки були різноманітними. Автор класифікував їх таким чином: робітники – 13 (29,55%) (з них: 4 слюсарі, 3 монтери, 1 нікелювальник, 1 ливарник, 1 горновий, 1 муляр, 1 токар, робітничу професію 1 одного (О. Запутряєва) не вдалося з'ясувати); особи без чітко визначеної спеціалізації, які працювали на різних роботах та посадах, тобто «різноробочі» – 6 (13,64%); службовці – 13 (29,55%) (з яких 3 особи друкарі, 2 – розсильних, 2 – діловоди, 1 – учитель, 1 – писар-рахівник, 1 – газетяр, 1 – телеграфіст, 1 – лікпом); ремісники – 4 (9,09%) (1 – кондитер, 1 – зубний технік, 1 – укладальник у друкарні, 1 – укладальник тютюну); 1 (2,27%) працював хлопчиком у лісгоспі. Чітко визначеного фаху, цивільної спеціальності чи основної зайнятості не було у 1 (2,27%) особи, інформацію про 7 (15,91%) осіб поки не вдалося з'ясувати.

Корелюючи відомості про соціальне походження, фах і цивільну зайнятість майбутніх чекістів, стає зрозуміло, що значну кількість керівних посад в органах держбезпеки на Поділлі

²³ Национальный состав советской Украины / составлен зам. народного комиссара внутренних дел Н. А. Черлюнчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. – Харьков, 1925. – С. 26.

²⁴ Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «Великого терору» (1936–1938 рр.). – С. 331.

займали особи із так званим «соціально-чужим походженням» (службовці, ремісники, торговці, вихідці із міщан).

Рівень освіти. Вищу освіту здобув лише 1 (2,27%) співробітник органів держбезпеки – О. Запугряєв (станом на 1940 р.); середню освіту – 6 (13,64%); початкову або, як часто зазначалося в особових анкетах, «нижчу» – 30 (68,18%); домашню – 1 (2,27%); самоосвіту – 1 (2,27%); без освіти – 1 (2,27%). Не вдалося з'ясувати рівень освіти у 4 (9,09%) осіб.

Майбутні чекісти здобували освіту у різних навчальних закладах: 23 (52,27%) особи у міському училищі (2–6 класів), яке часто не закінчували. Один співробітник здав екстерном за 5 класів, 3 (6,82%) навчалося у народній школі, 2 (4,54%) – у сільській церковно-приходській школі, 2 (4,54%) – в єврейському ремісничому училищі, 2 (4,54%) – в єврейській релігійній школі, 1 (2,27%) – у торговій школі, 1 (2,27%) – у медичній профшколі, 1 (2,27%) – домашня освіта, 1 (2,27%) – самоосвіта. Ті, хто здобули середню освіту, після навчання у міському училищі вступали до реального училища або гімназії. Не вдалося встановити місце навчання 8 (18,18%) осіб.

Військова служба. 33 (75%) чекісти проходили військову службу, 6 (13,64%) не служили в армії, у 5 (11,36%) осіб армійський досвід з'ясувати не вдалося. Цікаво, що 7 (15,91%) майбутніх співробітників спецслужб служили як у царській, так і у Червоній арміях.

10 (22,73%) співробітників подільського апарату ДПУ–НКВС служили в Російській імператорській армії, 8 з яких були рядовими і 2 – унтер-офіцерами; 1 – у арміях Української держави та Директорії УНР на посаді писаря.

29 (65,91%) співробітників служили у загонах Червоної гвардії або у Робітничо-Селянській Червоній армії (далі – РСЧА), 19 осіб були рядовими, 3 – воєнкомами, 2 – політкомами, 1 – командиром дивізії, 1 – командиром полку, 1 – «начальником» батальйону, 1 – командиром взводу, 1 – секретарем військкому.

Партійність. 43 (97,73%) співробітники були членами ВКП(б)–КП(б)У, 1 (2,27%) – С. Северин – кандидатом учлени партії.

Партійний стаж обліковувався наступним чином: у 1916 р. – вступив 1 чекіст, 1917 р. – 8, 1918 р. – 3, 1919 р. – 7, 1920 р. – 9,

1921 р. – 2, 1927 р. – 5, 1928 р. – 1, 1931 р. – 4, 1932 р. – 2. Рік вступу одного чекіста встановити не вдалося (О. Запутряєв). Таким чином, дореволюційний партійний стаж був лише в одного чекіста, а упродовж 1917–1921 рр. до лав партії вступили 29 (65,91%) співробітників, тобто більшість керівного складу територіального апарату ДПУ–НКВС.

Вік вступу до партії був таким: 3 особи отримали партійний квиток у 17 років, 3 – у 18 років, 3 – у 19 років, 6 – у 20 років, 4 – у 21 рік, 3 – у 22 роки, 1 – у 23 роки, 2 – у 24 роки, 4 – у 25 років, 4 – у 26 років, 1 – у 27 років, 2 – у 28 років, 1 – у 29 років, 1 – у 31 рік, 2 – у 32 роки, 1 – у 33 роки, 1 – у 34 роки. Вік одного не з'ясовано (О. Запутряєв). Середній вік вступу співробітника органів держбезпеки до партії становив 23,5 роки.

Двоє співробітників – В. Лєвоцький і Я. Камінський – до того як стати більшовиками, встигли побувати анархістами. Один чекіст – Й. Фішер – був виключений з партії за сварку (1921 р.), але згодом його членство відновили (1925 р.).

23 (52,27%) співробітники спецслужб вступили до партії, перш ніж подалися на службу в «органи», 14 (31,82%) стали комуністами будучи чекістами, 6 (13,64%) були прийняті до партійних лав і каральні органи майже одночасно.

Чимало співробітників органів держбезпеки тривалий час працювали без партквитка. Наприклад, 4 співробітники пропрацювали один рік, 1 – п'ять років, 2 – шість років, 2 – сім років, 2 – дев'ять років, 2 – дванадцять років, 1 – чотирнадцять років. Це доволі нетипово, оскільки ми вже згадували про способи впливу партійних органів на органи держбезпеки, де важливим аспектом служби чекіста була налагоджена взаємодія з партійно-радянськими органами.

Партійні органи мобілізували працівників на службу до органів держбезпеки і відкликати з такої²⁵, надавали характеристики чекістам, нагороджували і притягали їх до партійної відповідальності за правопорушення²⁶. Важливою ознакою «хорошого» чекіста була належна політична грамотність і вміння

²⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3316, ч. 1, арк. 96.

²⁶ Там само, спр. 31025, арк. 43.

орієнтуватися у поточній політичній ситуації. Показовою була партійна перевірка А. Петерса від 7 квітня 1925 р., у висновках якої зазначалося:

«[...] у партійних дискусіях про профспілки притримується лінії тов. Леніна. У літературній дискусії з тов. Троцьким – розділяв лінію ЦК РКП(б)».

Результат перевірки –

«у партії залишити беззастережно»²⁷.

Водночас через недостатньо розвинутий політичний кругозір співробітників могли позбавити можливості просування по «кар'єрній драбині»²⁸.

Цінною рисою співробітників ДПУ–НКВС було вміння виявляти різні ухили і боротися з ними. Так, в атестації Г. Грішина за 1927 р. зазначалося, що він

«не в курсі різних ухилів», «не розбирається в нацухильниках».

На думку керівництва, це заважало йому орієнтуватися у поточній роботі. Але за два роки Г. Грішин зумів розширити свій політичний кругозір. Уже в атестації за 1929 р. отримав характеристику:

«[...] активний партієць, розбирається в політичних питаннях, бореться з ухилами»²⁹.

Робота до НК–ДПУ–НКВС. 17 (38,64%) чекістів рекрутували з лав армії, 6 (13,64%) – із партійних органів, 4 (9,09%) – із ремісників і цивільної служби, 2 (4,54%) – зі служби у радянських установах, 2 (4,54%) – із «революційних органів» (різного виду ревкомів), 5 (11,36%) – з робітничих посад, відомості про роботу 6 (13,64%) осіб відсутні.

Час вступу до органів держбезпеки був таким: у 1918 р. на службу вступило 5 осіб, у 1919 р. – 10, 1920 р. – 11, у 1921 р. – 9, у 1922 р. – 2, у 1926 р. – 1, у 1927 р. – 1, у 1930 р. – 1, у 1931 р. – 2, у 1932 р. – 1, у 1938 р. – 1. Отже, більшість керівних співро-

²⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3316, ч. 2, арк. 46.

²⁸ ГДА СБ України, м. Вінниця, ф. 3, спр. 6678, арк. 15.

²⁹ Там само, спр. 7542, ч. 1, арк. 9, 13.

бітників вступили до органів ЧК–ДПУ упродовж 1918–1921 рр. – 35 (79,55%) осіб.

Наймолодшому чекісту на час початку служби у держбезпеці було 16 років, найстаршому – 35 років, 1 рекрутував до НК у 17 років, 6 – 18 років, 3 – у 19 років, 4 – у 20 років, 6 – у 21 рік, 2 – у 22 роки, 2 – у 23 роки, 5 – у 24 роки, 3 – у 25 років, 1 – у 26 років, 3 – у 27 років, 4 – у 29 років, 2 – у 30 років. Тож понад половину (23 ос., 52,27%) майбутніх співробітників подільського ДПУ–НКВС пішли на службу у доволі молодому віці – до 22 років. Їх середній вік вступу в органи НК–ДПУ–НКВС становив 22,89 роки. Оскільки соціалізація молоді в ті часи відбувалася набагато швидше, тому, на нашу думку, не дивно, що осіб юного віку приймали на таку специфічну роботу. Вагоміший вплив мало історичне тло – війни, революція, що супроводжувалися небаченим до того сплеском насилля. Особистість чекіста формувалася в умовах, коли цінність людського життя різко знизилася і вижити серед повсякденного насилля, на думку багатьох із них, можна було через отримання права на його здійснення.

Вік вступу співробітника на керівну посаду в органах держбезпеки Поділля був таким: 1 чекіст отримав посаду у 28 років, 5 – у 30 років, 3 – у 31 рік, 2 – у 32 роки, 4 – у 33 роки, 4 – у 34 роки, 5 – у 35 років, 1 – у 36 років, 4 – у 37 років, 5 – у 38 років, 4 – у 39 років, 2 – у 40 років, 2 – у 41 рік, 1 – у 42 роки, 1 – у 43 роки. Середній вік співробітника на керівній посаді в територіальних органах ДПУ–НКВС Поділля становив 35,34 роки.

Чекістський стаж у момент призначення на керівну посаду виглядав так: 1 співробітник мав досвід роботи в органах держбезпеки 4 роки, 1 – 5 років, 2 – 6 років, 2 – 7 років, 2 – 8 роки, 2 – 9 років, 3 – 10 років, 4 – 11 років, 1 – 12 років, 7 – 13 років, 2 – 14 років, 1 – 15 років, 6 – 16 років, 2 – 17 років, 5 – 18 років, 1 – 19 років, 1 – 20 років. Один співробітник – В. Лелонг – не мав жодного досвіду чекістської роботи. Отже 33 (75%) співробітники мали досвід роботи в органах понад 10 років. Середній чекістський стаж (без урахування В. Лелонга) становив 12,74 роки.

Слід зазначити, що перед призначенням чекістів на керівну посаду органів ДПУ–НКВС Поділля, половина з них тією

чи іншою мірою були знайомі з цим регіоном, тобто працювали тут раніше або безпосередньо перед призначенням. Для 25 (56,82%) співробітників призначення на керівну посаду в територіальних органах держбезпеки Поділля можна розглядати як підвищення, для 14 (31,82%) чекістів – як рівнозначне переведення. Траплялися випадки, коли переведення на певну посаду було вимушеним кроком, спричиненим компроматом, конфліктом з партійними органами, або як основна чи додаткова санкція покарання.

У 14 (31,82%) чекістів був досвід участі у революційних подіях 1917 р., придушенні антибільшовицьких повстань, російській громадянській війні та у радянсько-українських війнах 1917–1921 рр. на боці більшовиків. П'ятеро (11,36%) з них отримали поранення у ході військових сутичок. У 25 (56,82%) бойовий досвід відсутній, а у п'яти (11,36%) випадках його не вдалося з'ясувати.

Наприклад, М. Балябін у складі летючого загону ВНК проводив операції з придушення різних антибільшовицьких повстань, здійснював продрозкладку та керував каральними загонами³⁰. П. Рахліс придушував Куренівське повстання, воював із військами Тютюнника, Зеленого, Денікіна, Врангеля³¹. С. Фрідман у районах Миколаєва і Єлисаветграда (нині Кропивницький) брав участь у боях із загонами отамана Григор'єва, у 1920 р. воював «проти Польщі, Петлюри і Махна», у 1921 р. «проти банд Тютюнника у районі Житомира»³². В анкетних відомостях Г. Грішина та А. Петерса зазначено, що вони у складі більшовицьких військ активно боролися проти Петлюри³³, а В. Окруй – проти «німців, гетьманців і петлюрівців»³⁴.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 1230, арк. 3–4.

³¹ Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 537.

³² ГДА СБ України, м. Вінниця. ф. 3, спр. 6720, ч. 1, арк. 8, 12.

³³ Там само, спр. 7542, ч. 1, арк. 16–17; ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3316, ч. 1, арк. 8, 25.

³⁴ ГДА СБ України. ф. 12, спр. 31320, ч. 1, арк. 64.

Окремі співробітники брали участь у формуванні каральних органів, отримуючи мандати з широкими повноваженнями, зокрема на організацію революційних комітетів. Наприклад, Н. Рубінштейн у Києві 1919 р. очолював комісію з проведення «червоного терору» в Україні³⁵, а М. Балябін здійснював його на Поволжі³⁶. Окрім того, вони, не маючи спеціальної освіти, працювали на посадах заступника юридичного відділу ГубНК, а згодом здійснювали «правосуддя»: Н. Рубінштейн був членом Київського губернського суду³⁷, М. Балябін – членом Верховного Суду Закавказзя³⁸.

Досвід проведення масових репресивних акцій другої половини 1920-х – першої половини 1930-х рр. був позитивною складовою «чекістського іміджу» співробітників і ставав запорукою успішної атестації та кар'єрного росту. Окремі з них були причетними до підготовки і проведення показових політичних судових процесів. Наприклад, А. Пришивцин брав участь у фабрикуванні справ «Промпартії» і «Шахтинського процесу»³⁹. Г. Грішин був учасником ліквідації ряду «великих повстанських організацій» – «УНЦ», «Військово-офіцерської організації»⁴⁰. В. Данилейко та В. Окруй долучилися до розробки та слідства кримінальної справи «Весна»⁴¹.

Для багатьох співробітників спецслужби справжнім «випробуванням» на відповідність займаній посаді та політичну благонадійність була суцільна колективізація. Адже її організація і придушення селянського опору колективізації проводилися силами ДПУ. В особовій справі А. Петерса зазначено, що на посаді начальника Тульчинського окрвідділу ДПУ УСРР він провів «коლოსальну роботу» по успішному придушенню «куркульсь-

³⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 2726, ч. 1, арк. 33.

³⁶ Там само, спр. 1230, арк. 3.

³⁷ Там само, спр. 2726, ч. 2, арк. 13.

³⁸ Там само, спр. 1230, арк. 3.

³⁹ Там само, спр. 31025, арк. 12.

⁴⁰ ГДА СБ України, м. Вінниця. ф. 3, спр. 7542, ч. 1, арк. 15–16.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31022, арк. 4; спр. 31320, ч. 1, арк. 74.

ких» повстань 1930 р.⁴² І. Жабрєв у березні 1930 р. на посаді начальника окрввідділу ДПУ теж упорався із поставленим завданням – придушив Учпристанське «куркульське» повстання⁴³. У цей же час В. Окруй очолював Маріупольський окрввідділ ДПУ, а Я. Камінський – Проскурівський.

Але не обійшлося і без зауважень. Зокрема, під час депортації розкуркулених селян під керівництвом В. Окруя виявленні окремі «недоліки»: неухважно складені списки на депортацію, що спричинило навантаження на пересильні пункти, не забезпечено криті приміщення для депортованих, через що їх передчасно доводилося саджати у вагони, а також були випадки депортації осіб похилого віку і неповнолітніх без сімей⁴⁴. В атестації начальника СПВ Запорізького окрввідділу ДПУ Г. Грішина у квітні 1930 р. акцентовано увагу на проведеній роботі з депортації «куркулів», яка «лягла на плечі тов. Грішина». Його роботу сам нарком внутрішніх справ УСРР В. Балицький у наказі охарактеризував «у схвальних тонах»⁴⁵.

Сімейний стан. За браком відомостей, з 44 проаналізованих автором постатей вдалося встановити сімейний стан лише 16 (36,36%) співробітників. Усі вони були одружені, з них М. Бутенко і В. Окруй – двічі, В. Майструк одружувався тричі. Тринадцять (29,55%) чекістів виховували дітей, до того ж у 1 – їх було троє, у 2 – по двоє. У двох чекістів нащадків не було, наявність дітей ще в одному випадку з'ясувати не вдалося.

В органах держбезпеки «переймалися» сімейним життям своїх співробітників. Наприклад, в атестації А. Петерса 1925 р. констатувалася про наявність певних непорозумінь у його сім'ї, які на той час уже зникли⁴⁶. Інколи чекісти повідомляли вище керівництво про складні родинні і побутові умови з проханням допомоги. В. Данилейко, наприклад, рапорт на демобілізацію з органів НКВС мотивував складними сімейно-побутовими проб-

⁴² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3316, ч. 2, арк. 57.

⁴³ Там само, спр. 31029, ч. 1, арк. 15.

⁴⁴ Там само, спр. 31320, ч. 1, арк. 88.

⁴⁵ ГДА СБ України, м. Вінниця. ф. 3, спр. 7542, ч. 1, арк. 9.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3316, ч. 2, арк. 45.

лемами: недостатня площа кімнати для сім'ї з 4 осіб, дитина з ознаками рахіту, відсутність можливості відпочинку і саморозвитку. У підсумку він резюмував, що через це у родині панував пригнічений моральний стан. Але реакція керівництва була стриманою – у резолюції на рапорті зазначалося, що звільнення В. Данилейка не зашкодить роботі відомства⁴⁷.

Стан здоров'я вдалося з'ясувати у 11 (25%) чекістів, з яких різні захворювання (часто два і більше) мали 10 (22,73%) осіб: 6 мали діагноз неврастенія, у трьох були діагностовано різні форми туберкульозу, у трьох відзначалося анемія (недокрів'я), також були випадки стенокардії, цирозу печінки, виразки шлунку та ревматизму. Лише одна особа не мала медичних обмежень. Переважно у чекістів поєднувалися кілька захворювань. Зауважимо, що співробітники працювали понаднормово, окремі з них тривалий час не мали відпусток. У свою чергу, це відображалося на стані їхнього здоров'я, тому за підсумками атестацій їх могли перевести у «спокійніший» округ⁴⁸.

Моральний стан і психологія поведінки. Важливим реквізитом атестаційних листів для співробітників органів держбезпеки був розділ «особисті якості/характеристики». Тут зазначалися особисті спостереження безпосереднього керівника, який атестував свого підлеглого. Аналізуючи особові справи співробітників органів державної безпеки, відслідковуємо тенденцію формального ставлення до процесу атестації. В. Васильєв та Р. Подкур зауважили, що атестації 1920-х – початку 1930-х рр. мали більш принциповий характер, а натомість висновки атестаційних комісій другої половини 1930-х були типовими та мали узагальнюючий характер⁴⁹. Незважаючи на це,

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31022, арк. 4.

⁴⁸ ГДА СБ України, м. Вінниця. ф. 3, спр. 7830, арк. 16.

⁴⁹ Подкур Р.Ю. Особова справа співробітника ВУЧК-ГПУ-НКВД: категорії документів // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 396–401; Васильєв В., Подкур Р. Організатори та виконавці «великого терору»: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних УНКВС // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2015. – № 2. – С. 54–55.

результати атестацій є надзвичайно цінним джерелом для вивчення постаті чекиста, його особистісних рис і професійних здібностей. У більшості випадків в атестаціях 1920-х – початку 1930-х рр. відомості про співробітників подані об'єктивно і доволі критично.

Наприклад, в атестації Е. Беренса на посаді уповноваженого статистично-облікового відділу Одеського губвідділу ДПУ від 1 грудня 1924 р. зазначалося, що він

«недостатньо дисциплінований, помилки визнає неохоче, стосунки із товаришами по службі – хороші, з підлеглими занадто близькі, пристрасний до спиртних напоїв, що негативно відзначається на усьй його роботі»⁵⁰.

Схожі висновки були і в подальшому⁵¹, а в атестації на посаді начальника ЕКВ Вінницького окрвідділу ДПУ зазначено, що він

«має слабкість до випивки, не перебирає колом знайомих у позаслужбовий час»⁵².

В атестаційних листах А. Грішина у 1923 р., 1925 р. серед негативних рис зазначалася нервовість, у 1929–1933 рр. –

«поспішність, горячковість, несистематичність, зайва емоційність, самозакоханість»⁵³.

Навіть у центральному апараті йому робили зауваження за використання у телеграмах зворотів

«дуже здивований відсутністю відповіді», «дуже прошу вплинути», «відповідайте» тощо⁵⁴.

А. Петерс за період перебування на різних посадах по лінії особливого відділу ДПУ упродовж 1923–1927 рр. атестувався як такий, що

«не завжди стриманий», «грубуватий», «не завжди визнає помилки, не робить висновків», «з товаришами замкнений, з підлеглими – офіційний»,

---

⁵⁰ ГДА СБ України. м. Вінниця. ф. 3, спр. 7830, арк. 57.

⁵¹ Там само, арк. 59–59 зв.

⁵² Там само, арк. 66.

⁵³ ГДА СБ України. м. Вінниця. ф. 3, спр. 7542, ч. 1, арк. 9, 11, 13.

⁵⁴ Там само, ч. 2, арк. 31.

щодо вищих органів «інколи нетактовний»⁵⁵. У січні 1930 р. атестований на посаді начальника Тульчинського окрвдділу ДПУ як

«хороший адміністратор, трішки грубуватий»⁵⁶.

Варто простежити подальше формування психотипу цього співробітника поза межами Поділля. Наприклад, на посаді начальника Одеського облуправління робітничо-селянської міліції від 14 лютого 1934 р. відзначено напружені відносини з прокуратурою через його зневажливе ставлення до прокурорського нагляду⁵⁷. Також спостерігаємо спроби А. Петерса вислужитися перед керівництвом. У 1935 р., обіймаючи посаду начальника УРСМ по Дніпропетровській області, до приїзду наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького об'їхав усі відділення міліції міста і наказав терміново за ніч побілити і прибрати камери, а «для порядку» арештував деяких працівників міліції. Однак, таке надмірне старання керівника Дніпропетровської міліції начальство не оцінило, а кваліфікувало як

«обурливе, ганебне, нетерпиме в органах НКВС оковамилювання»⁵⁸,

яке коштувало А. Петерсу керівної посади⁵⁹.

Певним чином моральний рівень співробітників радянських спецслужб можна визначити на основі аналізу покарань та стягнень за їхні дисциплінарні проступки та вчинки, що трактувалися як неетична та «античекістська» поведінка. Аналіз розпорядчих документів дозволяє стверджувати, що чітких критеріїв для використання терміну «неетична поведінка» як обґрунтування для притягнення до відповідальності не існувало. Також вибірково надавалися пояснення щодо суті проявленої «неетичної» поведінки покараного. Тут спрацьовував суб'єктивний підхід керівництва. Логічним буде припущення, що за такими конструкціями маскувалися ті вчинки співробітників,

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3316, ч. 2, арк. 42.

⁵⁶ Там само, арк. 51.

⁵⁷ Там само, арк. 55.

⁵⁸ Там само, арк. 44.

⁵⁹ Там само, арк. 34.

що не зовсім вписувалися у сформований радянською пропагандою образ чекіста «з гарячим серцем і холодною головою». Так, 28 лютого 1935 р. за «неетичну поведінку» під час допиту свідка заступника начальника політвідділу по ДПУ арештовано на 7 діб⁶⁰. 13 квітня 1937 р. помічника оперуповноваженого Станіславчинського райвідділення НКВС І. Терехова за статеву розпусту, яку той вчиняв на посаді заступника начальника політвідділу МТС по ДПУ, арештували на 20 діб та перевели на роботу поза управлінням державної безпеки⁶¹. «Неетичною поведінкою» були й статеві злочини, хоча кваліфікувалися як проступки⁶².

У мотиваційних частинах розпоряджень про накладення стягнення використовувалися завуальовані формулювання: у наказі від 20 червня 1935 р. експедитора Жмеринської експедиції фельдзв'язку як аморального [рос.: «морально разложившегося». – *Авт.*] і такого, що не справляється з роботою, доручено арештувати на 5 діб з подальшим звільненням з органів НКВС⁶³. Схожими до неетичних були «античекістські вчинки» співробітників спецслужб. Іноді вони використовувалися як тотожні поняття. Наприклад, 30 березня 1935 р. уповноваженого секретно-політичного відділу Ляховецького районного відділення НКВС І. Їжака за ряд «античекістських вчинків», що дискредитували органи НКВС, арештували на 15 діб та звільнили з органів НКВС⁶⁴.

Нагороди і заохочення були невід'ємною частиною послужного списку співробітника органів держбезпеки, їх також зазначали в його особистій анкеті, професійних та партійних характеристиках, атестаційних і нагородних листах. Варто зауважити, що під визначенням «нагороди і заохочення» автор викорис-

---

⁶⁰ ГДА СБ України, м. Вінниця, ф. 1, спр. 81/1, арк. 132.

⁶¹ Там само, арк. 71.

⁶² Гула С. Відповідальність працівників Вінницького обласного УНКВС за правопорушення: динаміка і статистика (1935–1938 рр.) // Краєзнавство. – 2017. – № 3/4 (100/101). – С. 273–274.

⁶³ ГДА СБ України, м. Вінниця, ф. 1, спр. 81/1, арк. 173.

⁶⁴ Там само, арк. 140.

товує відомості з особових справ, в яких за цією позицією враховано урядові, відомчі та партійні нагороди, в тому числі ордени, значки, нагородна зброя й цінні подарунки – золоті чи срібні годинники, портсигари, фотоапарати, грошові винагороди, грамоти, похвальні листи, подяки, тощо. Чекістів, як правило, нагороджували за конкретні оперативні, бойові «досягнення» – придушення повстань, розкуркулення, успішні хлібозаготівлі – або до річниць створення відомчого органу. Автору вдалося віднайти відомості про нагороди 37 (84,09%) співробітників.

Однією із найпоширеніших відомчих відзнак для співробітників держбезпеки був «Почётный знак ВЧК–ОГПУ», яким у різний час нагороджено 30 (68,18%) осіб. Важливим статусним елементом чекістського образу була нагородна зброя, яку отримували переважно за участь у масових каральних операціях чи за «успішні показники» оперативно-слідчої роботи. Чотирнадцять (31,82%) співробітників мали нагородну зброю, 8 (18,18%) з них нагороджені неодноразово, а 8 (18,18%) зброєю не нагороджувалися, інформація про інших 22 (50%) чекістів відсутня. Серед нагородної зброї найпопулярнішим був пістолет «Маузер», яким удостоєно 8 із 14 осіб. Серед інших моделей фігурували «Штаєр» і «Парабеллум».

Лідерами за кількістю нагородної зброї були: І. Жабрєв – нагороджений чотири рази (2 «Маузери», 1 марка невідома та 1 мисливська зброя), Н. Рубінштейн – тричі (2 «Маузери» і 1 марка невідома), Д. Леопольд-Ройтман – тричі (марка невідома) Г. Грішин – тричі (2 «Маузери» і 1 марка невідома). Дві нагородні зброї отримали А. Петерс – «Маузери», М. Бутенко – «Штаєр», «Маузери», В. Окруй – «Маузер», 1 марка невідома, В. Лєвоцький (марка обох невідома).

Серед інших популярних нагород були годинники, якими винагородили 6 (13,64%) чекістів, 3 з яких – золоті, 2 срібні і один без зазначення цінності.

Не оминули увагою і виконавців масових репресій 1937–1938 рр. Так, постановою ЦВК СРСР від 19 грудня 1937 р. «за взірцеве і самовідважне виконання найважливіших урядових завдань» орденом Леніна був нагороджений Д. Соколинський, орденом Червоної Зірки – І. Бабич, Л. Бельський, І. Жабрєв, М. Кор-

нев, Г. Морозов, Д. Орлов-Подольський, А. Пришивцин, М. Приходько, Л. Рейхман, орденom «Знак Пошани» – І. Корабльов⁶⁵.

Стягнення. Правопорушення серед чекістів були звичною практикою у функціонуванні органів держбезпеки. Наприклад, у 1935 р. в УНКВС по Вінницькій області зафіксовано 182 випадки притягнення співробітників до відповідальності, у 1936 р. – 271, у 1937 р. – 173, у 1938 р. – 78⁶⁶. Принагідно зауважимо, що наведені цифри демонструють відповідальність співробітників спецслужб лише по відомчій лінії, оскільки до них ще окремо могли застосовувати партійні стягнення.

Правопорушення у системі НКВС можна класифікувати за трьома типами:

1. порушення або невиконання службових обов'язків;
2. правопорушення, скоєні співробітниками з корисливих мотивів, і грубі дисциплінарні проступки (аморальна та неетична поведінка, зловживання службовим становищем), що загалом кваліфікувалися як дискредитація органів НКВС;
3. порушення «соціалістичної», «революційної законності», тобто норм радянського кримінального і процесуального законодавства.

Відомості про притягнення чекістів до відомчої чи партійної відповідальності зібрані про 17 (38,64%) осіб, 14 (31,82%) з яких отримали покарання, 3 (6,82%) – ні, інформацію про інших 27 (61,36%) осіб віднайти не вдалося.

Спектр правопорушень серед чекістів був різноманітним. Наприклад, Н. Рубінштейн у 1921 р. отримав сувору догану за невиконання доручень голови ВУНК, а згодом арештований на 3 дні з виконанням службових обов'язків за недопустимий тон і поведінку із представниками секретаріату колеґії ВУНК⁶⁷. А. Пришивцину постановою бюро Ровенецького райкому КП(б)У

⁶⁵ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939: Справочник. URL: <https://nkvd.memo.ru/index.php> (дата звернення: 20.05.2018).

⁶⁶ Гула С. Відповідальність працівників Вінницького обласного УНКВС за правопорушення: динаміка і статистика (1935–1938 рр.) – С. 269.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 2726, ч. 3, арк. 17.

від 6 грудня 1934 р. за участь у пиятиці оголошено сувору догану із додатковим клопотанням до обласного УНКВС та обкому партії про зняття його з посади т. в. о. начальника райвідділу НКВС⁶⁸.

М. Бутенко у 1934 р. отримав сувору догану за те, що під час здачі «куркулями» посівного матеріалу частину здав на завод. У серпні 1935 р. за неприпустиму недбалість у проведенні слідства – звинувачення громадянки у злочині, якого вона не вчиняла – М. Бутенка на посаді начальника Теплицького райвідділу НКВС арештовано на 5 діб⁶⁹. У лютому 1936 р. він знову притягувався до дисциплінарної відповідальності за незаконне утримання під вартою арештованого без санкції районного прокурора⁷⁰. Проте зазначені «недоліки» у чекістській роботі не завадили його призначенню у квітні 1938 р. на посаду помічника начальника ВОУНКВС⁷¹.

Просування по службі. Позитивна професійна атестація для співробітника органів НК–ДПУ–НКВС була важливим кроком до кар’єрного зростання. В атестаціях наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. спостерігається прискіпливість до професійних, адміністративних якостей співробітників. Негативні відгуки безпосередніх керівників призводили до «засиджувань» на посаді або до переведення на нижчу посаду чи до регіону меншого політико-економічного значення.

Із 1935 р. акценти в атестаціях зміщуються з особистісно-організаційних здібностей і навичок у бік «правильності» розуміння політичного курсу. Як зазначають В. Васильєв та Р. Подкур, негативні результати атестацій попередніх років не завжди були перешкодою для отримання відповідальних посад у «ягодівський», «ежовський» або «беріївський» періоди. Історики доходять логічного висновку про наявність певних «угруповань», які діяли у системі «патрон-клієнтських» стосунків⁷². В

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 7.

⁶⁹ ГДА СБ України, м. Вінниця, ф. 1, спр. 81/1, арк. 50.

⁷⁰ Там само, спр. 81/2, арк. 48.

⁷¹ Там само, спр. 81/4, арк. 34.

⁷² *Васильєв В., Подкур Р.* Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. – С. 20.

атестаціях цього періоду увагу акцентували на вмінні чекіста викривати різних «ворогів» у партійно-радянських структурах, установах, організаціях. Саме таких досвідчених співробітників під час кадрових ротацій 1937–1938 рр. шукали начальники республіканських й обласних органів НКВС для успішної реалізації поставлених політичних завдань.

Показовим став кар'єрний шлях А. Пришивцина. Зокрема, у статусі практиканта Луганського окрвідділу ДПУ УСРР він отримав характеристику, де одним із недоліків зазначалося його «бажання швидко стати начальником»⁷³. Упродовж 1927–1932 рр. в атестаціях особливо не відзначений. Часто характеризувався як лінивий та безініціативний, що особисто пояснював власною хворобливістю⁷⁴. Утім, упродовж 1936–1937 рр. «успішно» побудував свою кар'єру. У нагородному листі від 25 листопада 1937 р. помічника начальника 5 відділення 4 відділу УДБ УНКВС по Донецькій області лейтенанта держбезпеки А. Пришивцина зазначено, що за результатами його роботи у 1937 р. в УНКВС по Донецькій області по першій категорії було засуджено понад 300 осіб. Водночас акцентувалося, що А. Пришивцин особисто допитував арештованих. У підсумку зазначено, що за самовіддану роботу він гідний найвищої нагороди⁷⁵. Такі заслуги не залишилися непоміченими. У протоколі допиту від 11 травня 1939 р. колишній народний комісар внутрішніх справ УРСР О. Успенський пояснював свою мотивацію переведення А. Пришивцина до Вінниці. Визначальним аргументом для наркома був той факт, що А. Пришивцин, працюючи у 4 відділі УНКВС по Сталінській області [до 1938 р. Донецька. – *Авт.*], зумів створити кілька сфальсифікованих справ. Начальник УНКВС по Сталінській області П. Чістов характеризував його як «майстра на всі руки»⁷⁶.

За іронією долі чи за логікою репресивної машини, чекісти, які раніше були вершителями людських доль, згодом самі опи-

⁷³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 20.

⁷⁴ Там само, арк. 2–6.

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 16.

⁷⁶ Там само, арк. 32.

нилися за ґратами або під дулом пістолета. На нашу думку, чимало з них усвідомлювали можливість такого сценарію для себе, адже компромат можна було знайти чи не на кожного другого чекіста. Враховуючи це, дехто самотужки, використовуючи особисті зв'язки або прямі підкупи, намагався «виправити» біографію, прикрасити характеристику. Однак значна кількість чекістів «офіційно» служила з наявними компрометуючими відомостями, на який «верхи» воліли дивитися крізь пальці, допоки такі кадри були потрібні. Розуміючи це, співробітники діяли на випередження, намагалися «догодити» керівництву, продемонструвати свою лояльність і стійкість до лінії партії або ж додатковий раз перестрахуватися. Саме такі співробітники НКВС одні із перших вимагали збільшення лімітів на репресованих, активно «отримували» від арештованих необхідні зізнання, загалом, ретельно виконували вказівки очільників Компартії. Саме на таких чекістів партійне керівництво на чолі із Й. Сталіним робило ставку. Вони були свідомі того, що їх правильно зрозуміють і виконають відповідні вказівки про «покращення роботи» чи «збільшення темпів» такої.

Наприклад, одним із таких співробітників УНКВС по Вінницькій області був О. Запутряєв, який, працюючи у Ленінграді, у 1935 р. підозрювався у причетності до троцькістської організації, його навіть згодом виключили з партії. Усе ж партійний квиток йому повернули, але вже у Києві, після переведення до НКВС УРСР. Зрозуміло, що такий компромат О. Запутряєв згодився переkritи виконанням будь-яких доручень⁷⁷.

Свою лояльність і відданість справі партії намагався довести С. Фрідман, коли у середині 1937 р. йому пригадали «політичну помилку» – покривання «троцькіста» у 1933 р. – і відсторонили від посади начальника відділу кадрів УНКВС по Вінницькій області. Лише за клопотанням начальника УНКВС по Вінницькій області М. Тимофєєва перед київським керівництвом С. Фрідмана залишили працювати в УДБ, проте знявши з керівної посади⁷⁸. Згодом його перевели на оперативну роботу до 3 відділу

⁷⁷ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі... – С. 126.

⁷⁸ ГДА СБ України. м. Вінниця. ф. 3, спр. 6720, ч. 1, арк. 20.

УДБ. Тут він вирішив використати свій шанс, «активно» включившись у слідчу роботу. Лише за жовтень 1937 р. показав уміння швидко навчатися, сприймав настанови керівництва і застосовував їх у роботі, «досяг помітних результатів» з арештованими по лінії «польської контрреволюції». Тодішній заступника начальника УНКВС по Вінницькій області Ігнатій Морозов вже рекомендував С. Фрідмана на посаду начальника одного з відділень 3 відділу. Згодом І. Морозов засвідчив значні успіхи С. Фрідмана у вмінні «добиватися результатів» під час допиту підслідних. За період із 7 жовтня 1937 р. по 1 січня 1938 р. С. Фрідман особисто «реалізував» 150 кримінальних справ (переважно по лінії «ПОВ»), «викрив» агента польського консульства, «розкрив» диверсійно-шпигунську організацію на залізничній станції Козятин, осередок «ПОВ» у Брацлавському районі. Враховуючи такі успіхи, І. Морозов знову рекомендував С. Фрідмана на посаду начальника відділення 3 відділу⁷⁹. Врешті-решт це сталося у березні 1938 р., утім йому менше місяця довелося обіймати посаду т. в. о. начальника одного з відділень 3 відділу УДБ⁸⁰. Проте ні заступництво обласного начальства, ні старання самого чекіста не були оцінені належним чином. Новий очільник УНКВС по Вінницькій області І. Корабльов, формуючи «власну команду», не був зацікавлений у політично дискредитованих співробітниках, котрих він не вважав за «своїх». Тож на засіданні парткому УДБ УНКВС по Вінницькій області від 4 червня 1938 р. С. Фрідмана позбавили членства у КП(б)У, оскільки до колишньої політичної помилки додалися звинувачення у зловживанні службовим становищем та дискредитації органів НКВС. Наказом від 9 серпня 1938 р. його звільнили з органів і виключили зі складу запасу НКВС⁸¹, а враховуючи задовільний стан здоров'я, пенсію вирішили не призначати⁸².

Подальші долі співробітників органів ДПУ–НКВС склалися по-різному. Переважна більшість чекістів завершили свою ка-

⁷⁹ ГДА СБ України. м. Вінниця. ф. 3, спр. 6720, ч. 1, арк. 47.

⁸⁰ ГДА МВС України, м. Вінниця, ф. 1, спр. 1–1/22, арк. 129.

⁸¹ ГДА СБ України. м. Вінниця. ф. 3, спр. 6720, ч. 2, арк. 5.

⁸² Там само, арк. 8.

р'єру, перебуваючи на інших посадах поза межами Поділля. Наприклад, чотирьох співробітників звільнили через наявність компрометуючих матеріалів чи дискредитацію органів НКВС, 1 – звільнений через смерть, 9 – звільнено з органів НКВС з подальшим притягненням до відповідальності, частина з них отримала вироки у вигляді ув'язнення⁸³. 15 співробітників упродовж 1937–1940 рр. були репресовані із застосуванням вищої міри покарання. Лише 4 чекісти – не репресувалися і не звільнялися, доля 2-х невідома. Додамо, що одні співробітники НКВС були репресовані через чекістські чистки, пов'язані з кадровими змінами у центральному апараті НКВС та «полюванням на змовників і шпигунів» у цьому відомстві, а інші – за «порушення соціалістичної законності» під час масових репресій 1937–1938 рр.

Таким чином, нами проаналізовано біографічні дані та професійні якості співробітників радянських органів державної безпеки Поділля, які упродовж 1928–1938 рр. обіймали керівні посади у ДПУ–НКВС. Серед загальних рис співробітника держбезпеки прикметними були: малоосвіченість; за національністю – більше половини євреїв; непролетарське соціальне походження більшості з них; з-поміж особистісних рис домінували низький моральний рівень та схильність до жорстокої, іноді садистської поведінки, грубість у спілкуванні з оточуючими людьми. У віці 22–23 років вступили до органів держбезпеки, переважна частина із них були членами Компартії. Чимало з них мали досвід участі в російській громадянській війні і у війнах радянської Росії проти України та Польщі. Вони брали участь у встановленні радянської влади, придушували антирадянські повстання. Активність молодих співробітників заохочували подарунками та відзнаками, таким чином формуючи з точки зору партійно-радянського керівництва правильну й бажану модель їхньої поведінки.

Призначали співробітників на керівну посаду у територіальні органи держбезпеки Поділля у віці 35 років, з чекістським стажем понад 10 років. Для більшості чекістів таке призначення

---

⁸³ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі... – С. 193–200.

служувало черговим підвищенням, тому кожен намагався виправдати довіру відомчого керівництва і комуністичних очільників, які санкціонували його призначення на посаду.

Формування психотипу чекістів відбувалося під впливом військових і революційних подій, кризи усталених порядків, знеціненості людського життя. На цьому тлі чимало з них в юному віці отримували широкі повноваження – від створення революційних комітетів до організації «червоного терору». Кар'єрні амбіції доповнювалися систематичними підштовхуваннями керівництва і партійних органів до «боротьби з ворогами». Це «вимагало» спрощеного підходу у доведенні вини підозрюваного. Впертих арештованих доводилося «переконувати сказати правду» через маніпуляції, психологічний тиск, катування. Okремі «ударники» за свої зусилля були удостоєні урядових і відомчих нагород, позачергових присвоєнь звань, переведення на вищу посаду.

Однак, коли прийшов час віднайти винних у численних «порушеннях соціалістичної законності» і зняти відповідальність з партійних діячів, чимало чекістів поплатилися за свою заподливість. Хоча система працювала таким чином, щоб мінімізувати втрати. Наприклад, більшість керівного складу УНКВС по Вінницькій області, які здійснювали Великий терор на Поділлі, так і не понесли належного покарання.

REFERENCES

1. Administratyvno-terytorialnyi odil USRR. Za stanom na 1 hrudnia 1933 roku. (1933). Kharkiv: Vydavnytstvo VUTsVK «Radianske budivnytstvo i pravo». [in Ukrainian].
2. Bazhan, O., Zolotar'ov, V. (2008). Kerivnyi sklad ChK–HPU–NKVD Chernihivshchyny u 1918–1941 rokakh. Reabilitovani istoriieyu: U dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast / Uporiadnyky: Kovalenko, O.B., Podkur, R. Yu., Lysenko, O.V., Zheliezna, O.I. (Comps.). Kn. 1. Chernihiv, RVK «Desnianska pravda», 722–731. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O., Zolotar'ov, V. (2012). «Velykyi teror» na Kharkivshchyni: masshtaby, vykonavtsi, zhertvy. Kraieznavstvo, 1, 85–101. [in Ukrainian].
4. Bazhan, O., Zolotar'ov, V. (2016). «Ti khto natyskaly na hachok»: komendanty NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy «Velykoho teroru». Kraieznavstvo, 3/4, 257–268. [in Ukrainian].

5. Chekisty na skamye podsudimykh. Sbornik statey. (2017). / Sost.: Yunge, M., Viola, L., Rossman, Dzh. Moskva: Probel-2000. [in Russian].
6. Chorni, S. (2001). Natsionalnyi sklad naselennia Ukrainy v XX storichchi. Dovidnyk. Kyiv: DNVP «Kartohrafiia». [in Ukrainian].
7. Hula, S. (2017). Vidpovidalnist pratsivnykiv Vinnytskoho oblasnoho UNKVS za pravoporushennia: dynamika i statystyka (1935–1938 rr.). Kraieznavstvo, 3/4 (100/101), 265–280. [in Ukrainian].
8. Lubyanka: Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB. 1917–1991. Spravochnik. (2003). / Avt. sost.: Kokurin, A.I., Petrov, N.V. Moskva: MFD. [in Russian].
9. Naseleni mistsia Podillia. (1925). Vinnytsia: derzhdrukarnia im. t. Lenina. [in Ukrainian].
10. Natsionalnyy sostav sovetskoy Ukrainy. (1925). / Sostavlen zam. narodnogo komissara vnutrennikh del N.A. Cherlyunchakevichem s uchastiyem sotrudnikov NKVD USRR. Kharkov. [in Russian].
11. Petrenko, O. (2008). Istoriia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Vinnychchyny vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti. Vinnytsia: PP «Edelveis i K». [in Ukrainian].
12. Petrov, N.V. (2010). Kto rukovodil organami gosbezopasnosti, 1941–1954: Spravochnik. Moskva: Zven'ya. [in Russian].
13. Petrov, N.V., Skorkin, K.V. (1999). Kto rukovodil NKVD, 1934–1941: Spravochnik / Obshhestvo «Memorial», RGASPI, GARF. Moskva: Zven'ya. [in Russian].
14. Podkur, R. (2004). Osobova sprava spivrobotnyka VUCHK–HPU–NKVD: katehorii dokumentiv. Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty. Kyiv. Vol. 25, 396–401. [in Ukrainian].
15. Podkur, R. (2008). Deiaki stereotypy svitohliadu chekistiv pid chas «velykoho teroru» (1937–1938 rr.). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu / Holov. red. Turchenko, F.H. Zaporizhzhia: Prosvita, Vyp. XXIII: Tematychna elita v istorii Ukrainy, 255–263. [in Ukrainian].
16. Podkur, R. (2012). «Velykyi teror» na Vinnychchyni (1937–1938 rr.): diialnist terytorialnoho aparatu orhaniv derzhavnoi bezpeky, stereotypy svitohliadu chekistiv. Zlochyny totalitarnykh rezhymiv v Ukraini: naukovyi ta osvittii pohliad: Materialy mizhnar. nauk. konf. (m. Vinnytsia, 21–22 lystopada 2009 r.) / Vidp. red. M.Tiahlyi. Kyiv: NIOD, 54–76. [in Ukrainian].

17. Podkur, R. (2018). «Nasha partiia ie derzhavnoiu partiieiu, partiia, scho keruie derzhavoiu...»: vykonavets' rishen' Kompartii polkovnyk derzhbezpeky V. Majstruk. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB, 1, 5–71. [in Ukrainian].
18. Shapoval, Yu. (2014). Vsevolod Balytskyi: dolia spetssluzhby kriz doliu yii kerivnyka. Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funktsii. Materialy kruhloho stolu, 19 hrudnia 2013 r., m. Kyiv. [Uporiad. Bazhan, O.H., Podkur, R.Yu.]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 378–422. [in Ukrainian].
19. Shapoval, Yu., Zolotar'ov, V. (2002). Vsevolod Balyts'kyj: osoba, chas, otochennia. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
20. Shapoval, Yu., Zolotarov, V. (2010). Yevrei v kerivnytstvi orhaniv DPU–NKVS USSR/URSR u 1920–1930–kh rr. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB, 1, 53–93. [in Ukrainian].
21. Shapoval, Yu.I., Prystajko, V.I., Zolotar'ov, V.A. (1997). ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
22. Teplyakov, A. (1997). Personal i povsednevnost Novosibirskogo UNKVD v 1936–1946 gg. Minuvsheye. Istoricheskii almanakh. Vyp. 21. Atheneum Feniks. Moskva–Sankt-Peterburg, 240–293. [in Russian].
23. Territorialnoye i administrativnoye deleniye Soyuza SSR na 1-e yanvarya 1926 g. (1926). Moskva: Izdatelstvo glavnogo upravleniya kommunalnogo khozyaystva NKVD. [in Russian].
24. Tumshis, M.A., Zolotar'ov, V.A. (2017). Evrei v NKVD SSSR. 1936–1938 gg. Opyt biograficheskogo slovarya. 2-e izd. ispr. i dop. Moskva: Russkiiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke. [in Russian].
25. Vasyli'iev, V., Podkur, R. (2015). Orhanizatory ta vykonavtsi «velykoho teroru»: doli spivrobotnykiv Vinnytskoho y Kamianets-Podilskoho oblasnykh UNKVS // Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB, 2, 54–55. [in Ukrainian].
26. Vasyli'iev, V., Podkur, R. (2017). Radianski karateli. Spivrobotnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko, 240. [in Ukrainian].
27. Zolotarev, V.A., Stepkin, V.P. (2010). ChK–GPU–NKVD v Donbasse: lyudi i dokumenty. 1919–1941. Doneck: Aleks. [in Russian].
28. Zolotar'ov, V. (1998). Zaruchnyk systemy Ya. Kamynskiy. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB, 1/2, 286–304. [in Ukrainian].

29. Zolotar'ov, V. (2000). Vyprobuvannia sovistiu. Storinky biohrafii komisara derzhbezpeky 3 ranhu S. Mazo. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB, 2/4, 374–389. [in Ukrainian].
30. Zolotar'ov, V. (2003). ChK-HPU-NKVS na Kharkivsychyni: liudy ta doli. 1919–1941. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
31. Zolotar'ov, V. (2009). Kerivnyi sklad NKVS URSR pid chas «velykoho teroru» (1936–1938 rr.): sotsialno-statystychnyi analiz. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB, 2, 86–115. [in Ukrainian].
32. Zolotar'ov, V.A. (2001). Nachalnytskyi sklad NKVS USRR u seredyni 30-kh rr. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB, 2, 326–342. [in Ukrainian].
33. Zolotar'ov, V.A. (2004). Oleksandr Uspenskyi: osoba, chas, ototchennia. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
34. Zolotar'ov, V.A. (2009). Nachalnytskyi sklad NKVS USRR naperedodni «iezhovshchyny»: sotsialno-statystychnyi analiz. Ukraina v dobu «velykoho teroru». 1936–1938. Kyiv: Lybid, 60–83. [in Ukrainian].
35. Zolotar'ov, V.A., Bazhan, O. H., Timiriaiev, Ye.R. (2010). «ChK-HPU-NKVD Zhytomyrshchyny u 1919–1941 rokakh: struktura ta kerivnyi sklad». Reabilitovani istoriiei. Knyha tretia. Zhytomyr: Polissia, 9–23. [in Ukrainian].

Gula S. Social and Psychological Portrait of the Officer of the Soviet State Security Bodies in the Podillya region (1928–1938)

The purpose of the paper is to present the generalized image of the officer of state security bodies, who worked in the Podillya region in 1928-late 1930s. The author grounded on the information from the personal files of these officers and published biographical data.

Methodology and methods. The author used the statistical method, and this allowed to trace the quantitative changes of the staff on the regional level in 1920–1930s. Biobibliographical, comparative, psychological and culture-historical methods made the reconstruction of the image of the provincial NKVD officer possible.

Conclusions. Forty-four people were chosen for the research. During 1928–1938 they worked in senior positions in Podillya state security regional office. A lot of them took part in the Civil war in Russia, wars, which Soviet Russia waged on Ukraine and Poland, suppressed anti-Soviet uprisings. They were appointed to senior positions in the territorial bodies of the state security bodies at the age of 32–36 years, having a Chekist experience

of more than ten years. After the analyses of biographical data, the author concluded, that most of Chekist chiefs were poorly educated, were non-proletarian in origin and were members of the Communist Party. More than half of them were Jews.

While reconstructing a psychological portrait of a security officer, the author emphasized the growing tendency to violent, sometimes sadistic manners, rudeness in communication with others. Almost everyone suffered from nervous diseases. The formation of the psychotype of the Chekists occurred under the influence of military and revolutionary events, the crisis of old established order, the devaluation of human life. Career ambitions were combined with manipulations by the leadership and party leaders to «intensify» the fight against «enemies of the people» and «anti-Soviet elements». In turn, this led to the use of various forms of violence against the detainees.

Key words: social and psychological portrait, employee, security officer, DPU–NKVD bodies, Podillya.

УДК 94:32(092)(477) Щербицький

Олег БАЖАН*

Володимир Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України)

Мета дослідження – спираючись на виявлені документи і матеріали, дослідити ідеологічну політику Володимира Васильовича Щербицького (1918–1990) на посаді першого секретаря ЦК КПУ (з 1972 р.), визначити його особисте ставлення до дисидентського руху в Українській РСР.

Методологія та методи. Провідними для дослідження стали антропологічний та просопографічний принципи. Проблемно-хронологічний підхід зумовив принципи відбору архівних матеріалів. У процесі дослідження основних етапів політичної біографії В. Щербицького були використанні порівняльно-історичний, культурно-історичний та психологічний методи та застосований мікроісторичний підхід.

---

* *Бажан Олег Григорович* – старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України [ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>; bazhanclio@ukr.net]